

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI DAXİLİ İŞLƏR NAZİRLİYİ

P O L İ S   A K A D E M İ Y A S I

«İCTİMAİ ELMLƏR» KAFEDRASI

«MƏNTİQ» FƏNNİNDƏN

ƏYANİ FAKÜLTƏNİN MÜDAVİMLƏRİ ÜÇÜN

M Ü H A Z İ R Ə

MÖVZU № 1

«MƏNTİQ ELMİNİN PREDMETİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ»

mühazirə: 2 saat

Tərtib etdi:

«İctimai elmlər» kafedrasının
dosenti, polis mayoru, i.ü.f.d.

Namazov Azər Əlyar oğlu

Mühazirənin mətni «İctimai elmlər» kafedrasının iclasında müzakirə olunub və bəyənilib.

Protokol № _____ « ____ » _____ 2019-cu il

BAKI – 2019

MÖVZU № 1

«MƏNTİQ ELMINİN PREDMETİ VƏ ONUN ƏHƏMİYYƏTİ»

Mühazirənin planı:

GİRİŞ

1. Məntiq elminin spesifik xüsusiyyəti və əhəmiyyəti
2. Məntiq elminin tarixi
3. İdrakın dialektikası və idrak prosesində təfəkkürün rolu

NƏTİCƏ

Ədəbiyyat:

1. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1987, səh. 243-284
2. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 1999, səh. 277-289
3. İsrailov M.M. Məntiq. Dərslik. Bakı, 2001, səh. 431-441
4. Sadıqov Q. Məntiq. Bakı, 1962
5. İsrailov M.M. Təfəkkür: formal və dialektik aspektlərin nisbəti.

GİRİŞ

Müxtəlif peşə sahiblərinə funksional vəzifə borclarının icrası üçün aidiyyəti elm sahələrini mükəmməl bilmək lazımdır.

Daxili işlər orqanları əməkdaşları cinayət prosesi, cinayət hüququ, kriminalistika, kriminologiya, əməliyyat-axtarış fəaliyyəti və digər elm sahələri ilə yanaşı, məntiq elminə də yiyələnmişdirlər.

Polis əməkdaşları tərəfindən məntiq elminin, onun müddəalarının yaxşı mənimsənilməsi onların gündəlik peşəkar fəaliyyəti üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Məntiq elminin qanunları və qaydalarının istifadəsi daxili işlər orqanları əməkdaşlarının əlində güclü bir vasitəyə, silaha çevrilir.

Nəticədə məntiqi yanaşma vasitəsilə polis əməkdaşlarının öz opponentləri ilə apardıqları mübahisə və söhbətdə qarşı tərəfin düzgün olmayan mövqeyini aşkar etməyə nail ola bilərlər.

Polis əməkdaşlarının yüksək məntiqi mədəniyyəti, ardıcıl və inandırıcı şəkildə öz fikirlərini qarşı tərəfə çatdırmaq qabiliyyəti cinayətkarlığın profilaktikasında, cinayətkarlıqla mübarizədə və cinayətkarların islah olunması və tərbiyəsində çox vacib bir amildir.

Sual 1. Məntiq elminin spesifik xüsusiyyəti və əhəmiyyəti

Məntiqin aktual problemlərinin bilavasitə şərhinə başlamaq, ilk növbədə onun predmetini, meydana gəlməsini və dövrümüzdə qədərki inkişaf yolunu izləmək məqsədilə ümumi təsəvvürə yiyələnmək zəruri bir işdir. Bu cür diqqət yönümündə məntiqin müasir idrak prosesində və insanların əməli fəaliyyətində prinsipial əhəmiyyətini, təfərrüat və xüsusiyyətlərini anlamaq olar.

Məntiq elmi və ümumiyyətlə, təfəkkür fenomeni (hadisəsi) haqqında elementar biliklərə yiyələnmədən məntiqi problemlərin seçilməsini, onların hər birinin idrak prosesində rolunu, qarşılıqlı əlaqəsini və evristik əhəmiyyətini bütövlükdə dərk etmək çətindir.

Məntiq maraqlı, çətin, qədim və zəngin tarixi olan dünyəvi elmlərdəndir, bəşəriyyətin mənəvi həyatının mürəkkəb, çoxcəhətli fenomenidir. Buna görə də müxtəlif tarixi dövrlərdə ayrı-ayrı mütəfəkkirlərin bu elm haqqında söylədikləri cürbəcür fikirləri təbii hesab etmək lazımdır. Bir çox alimlər məntiqi «fikirlərin praktik silahı» adlandırırdılar. Bəzi mütəfəkkirlər məntiqi «fikirləşmək və mühakimə yürütmək sənəti» hesab edirlər. Bir qrup filosoflar isə məntiqə fikir fəaliyyətinin qaydalarının, sərəncam və normalarının məcmusu və külliyyatının «nizamlayıcısı» kimi yanaşırdı. İngilis alimi V.Zegetin fikrincə, məntiq əqlin «tibbisidir», başqa sözlə desək, düşüncənin yaxşılaşdırılması vasitəsidir.

Məntiq elmi latınca – logos sözündən götürülmüşdür ki, onun hərfi mənası, söz, zəka, fikir, qanunauyğunluq, nitq, əql deməkdir. Lakin, bu sözlər məntiq termininin elmi mənasını aşkara çıxarmır. Çağdaş dövrümüzdə «məntiq» termini aşağıdakı mənalarda işlədilirdi:

- a) obyektiv gerçəklikdəki hadisə və proseslərin qarşılıqlı zəruri qanunauyğunluqlarını;
- b) bu əlaqələrdə və fikirlərin inkişafındakı qanunauyğunluqları;
- c) təfəkkürün məntiqinə aid müəyyən biliklər sistemini;
- ç) insan fəaliyyətinin ardıcılığını bildirən bəşəri qaydaların məcmusunu ifadə edir.

«Əşyaların məntiqi», «faktların məntiqi», «tarixi inkişafın məntiqi», «sinfi mübarizənin məntiqi», «təfəkkürün məntiqi» və bu kimi ifadələr bu sözün

nümunəvi variantlarıdır. Əşyalar arasındakı əlaqələrdə və fikrin inkişafında təzahür edən qanunauyğunluqlar bilavasitə gerçəklikdəki əlaqələrin təfəkkürümüzdə inikasidir. Çox vaxt «məntiq» termini altında ancaq ənənəvi elm deyil, onun ayrı-ayrı bölmələri də (modal məntiq, qeyri-klassik məntiq) nəzərdə tutulur. Astronomiyada Qaliley kometasının əvvəlcədən hesablanmış trayektoriyasından kənara çıxması çoxdan məlum idi. Lakin bu hadisənin də öz obyektiv məntiqi vardır. Astronomun bu hadisənin nəticəsinin səbəbləri haqqında yürütdüyü mühakimə təfəkkürün məntiqini ifadə edir.

Təfəkkürü öyrənən elmlərdən biri fəlsəfədir. Onun əsas problemi şüurun, təfəkkürün varlığa münasibətidir. Fəlsəfənin əsas bölmələrindən biri idrak nəzəriyyəsidir, burada idrak prosesinin dialektikası, onun pillələri arasındakı qarşılıqlı əlaqə, bütövlükdə təfəkkür prosesi tədqiq olunur, fundamental fəlsəfi məsələlər həll edilir, təfəkkürün obyektiv aləmə münasibəti araşdırılır və belə bir suala cavab verilir ki, insan əldə etdiyi biliklərin köməkliyi ilə real gerçəkliyin adekvat mənzərəsini verə bilər.

Psixologiya elmi insanın emosiyaları, hissləri, iradəsilə yanaşı, təfəkkürü psixi proses kimi öyrənir, insanın praktik və elmi fəaliyyətində psixi proseslə təfəkkürün qarşılıqlı əlaqəsini aşkara çıxarır, fikir fəaliyyətinin sövqedici məqamlarını təhlil edir, uşaqlarda, yaşlı və psixi cəhətdən normal adamlarda, həmçinin psixikası pozulmuş şəxslərdə təfəkkürün xüsusiyyətlərini aşkara çıxarır. Psixologiya təfəkkürü təbii proses kimi nəzərdən keçirir, müxtəlif kateqoriyadan olan adamlarda təfəkkürün tiplərini tədqiq edir və təfəkkürün ayrı-ayrı adamların psixi vəziyyətindən, maraq və yaddaşlarından asılılığını öyrənir.

İnsanın ali əsəb fəaliyyətinin fiziologiyasında baş beynin yarımkürələr qatında gedən maddi, başqa sözlə desək, fizioloji proseslər aşkara çıxarılmaqla, onların qanunauyğunluqları və bu proseslərin fiziki-kimyəvi, bioloji mexanizmləri tədqiq olunur.

Kibernetika elmi canlı orqanizmlərdə, texniki qurğularda və təfəkkürdə, ilk növbədə onun idarə ediləcək fəaliyyəti ilə təmasda olan idarəetmə funksiyalarının, onların qarşılıqlı təsirinin ümumi qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarır.

Dilçilikdə dil və təfəkkürün vəhdəti, fərqli cəhətləri və bunların qarşılıqlı təsiri nəzərdən keçirilir. Dilçilik dil obyektlərinin (söz, cümlə və s.), dilin vasitələrinin köməkliyi ilə fikirlərin ifadə üsullarını üzə çıxarır.

Təfəkkürdən bəhs edən məntiq elminin özünəməxsusluğu, yuxarıda sadaladığımız elmlərdən fərqi ondadır ki, bir çox elmlər üçün ümumi olan təfəkkürün ümumbəşəri strukturunu, onun funksiyalarını nəzərdən keçirir və onların idrak prosesində, insanların əməli fəaliyyətində rolu və əhəmiyyətini, bununla yanaşı, fikrin formalarını təşkil edən elementlərin əlaqə və nisbətini tədqiq edir ki, bu da məntiq elminin xüsusi predmetidir.

Məntiq elmi bir elm kimi bizim eradan əvvəl IV əsrdə qədim Yunanıstanda meydana gəlmişdir. Onun banisi yunan fəlsəfəsinin «Hegeli» adlandırılan Aristotel (bizim eradan əvvəl 384-322-ci illərdə yaşamışdır) olmuşdur. Aristotel «Kateqoriyalar», «Şərhlər haqqında», «Analitika» (1-ci və 2-ci kitablar), «Topika», «Sofistik təkzibləri haqqında» və digər əsərlərində öz sələflərinin tədqiqatlarını sistemləşdirmiş, təfəkkürün formalarını və üç qanununu (eyniyyət, ziddiyyətsizlik və üçüncünü istisna qanunları) elmə daxil etməklə, məntiqi daha da inkişaf etdirmişdir. Fundamental (əsaslı) məntiqi sistem yaratmış Aristotelin vaxtında artıq bu elm məntiqi biliklər sahəsini əhatə edən ilk formalaşan müstəqil elmlərdən birinə çevrilmişdir.

Məntiqə adətən düzgün mühakimənin forma və qanunları haqqında elm kimi də tərif verirlər. Bəzən bu elmi formal məntiq də adlandırırlar. «Formal» terminini bir çox məntiqçilər arabir məzmunuz, formalizm mənasında şərh edirlər ki, bu da elmi baxımdan yanlış fikirdir, məntiqlə heç bir əlaqəsi yoxdur. Məsələ ondadır ki, bu elm təfəkkürün formalarını (strukturunu) dərindən öyrəndiyinə və aşkara çıxardığına görə belə adlanır. Faktdır ki, bu formaların hər birinin (anlayışın, hökmün, əqli nəticənin) məntiqi məzmunu vardır və onların bir çox idraki proseslərin dərkində mühüm rolunu inkar etmək olmaz. Aristotelin əsərlərinin təhlilindən də aşkar olur ki, onun tədqiq etdiyi məntiqi problemlər dairəsi daha genişdir. Çünki Aristotelin əsərlərində məntiqi formalarla yanaşı, insanın dərkedici fəaliyyətinin bir çox vasitə və üsulları təhlil olunur. İstər xarici ölkə alimlərinin

əsərlərində, istərsə də dövrü mətbuatımızda məntiqə verilən müxtəlif tərifləri qarşılaşdırmaq fikrində deyilik, özlüyündə bunların hər birini nisbi həqiqət kimi qəbul etmək olar. Lakin yuxarıda söylənilən fikirləri yekunlaşdırmaqla və məntiqin müasir inkişaf səviyyəsini nəzərə almaqla, sözün dar mənasında ona qısa bir tərif də vermək olar: məntiq həqiqətə aparan düzgün təfəkkürün formaları, qanunları və bu formalar üzərində aparılan məntiqi əməliyyatlar və qaydalar haqqında elmdir. Lakin məntiqin tədqiqat sahələrinin çoxluğunu düşündükdə, onun geniş və dəqiq tərifinə ehtiyac hiss olunur, biz də E.Voyşvillo və M.Deqtyarevin verdiyi tərifini daha münasib hesab edirik: «Məntiq mücərrəd təfəkkür mərhələsində nəzəri idrakın formaları, üsulları, metodları və bu metodların əsasını təşkil edən qanunlar haqqında, həmçinin idrak vasitəsi kimi dil haqqında ümumelmi xarakter daşıyan elmdir».

Məntiq elminə geniş aspektdən yanaşdıqda, onun məntiqi semiotika (idrak vasitəsi kimi dilin tədqiqi) və metodologiya (idrakın ümumelmi üsul və metodlarının öyrənilməsi) kimi sahələrinin də tədqiqinə zərurət vardır.

Hələlik belə bir məsələ maraqlıdır ki, insanın idrak fəaliyyətinin üsul və metodlarını öyrənən məntiq elmi ayrı-ayrı elm sahələrinin spesifik məzmunu ilə bağlı deyil, çünki konkret elmlərin hər birinin xüsusi tədqiqat predmeti vardır (təbiətin və ictimai həyatın bu və digər sahələrini öyrənir). Məntiq bunlardan fərqli olaraq müxtəlif elmlərdə fikirli-dərkedici fəaliyyətin necə həyata keçirilməsi üsullarını öyrənir.

Bundan başqa, məntiqdə hazır biliklərdən çıxarılan yeni nəticələrin, sübutların tədqiqi ilə yanaşı, biliyin ifadə formaları (anlayış, hökm, əqli nəticənin mümkün növləri və məntiqi strukturları) və onların üzərində aparılan müxtəlif əməliyyatlar təhlil olunur.

Beləliklə, məntiqin predmeti təfəkkürün tarixən yaranmış forma və üsullardır ki, idrakın nəticələrinin həqiqiliyi də bunlardan asılıdır. Bu formaların, üsul və metodların özü isə insanların psixi xüsusiyyətləri, vərdişləri, meyilləri ilə deyil, obyektiv gerçəkliyin cisim və hadisələrinin ümumi xassə və münasibətləri ilə təyin

olunur. Son nəticədə təfəkkürün forma və metodları obyektiv aləmin xassə və münasibətlərinin bilavasitə beynimizdə inikasıdır.

Bu baxımdan məntiqi bu və digər məsələlərin həllində «insan necə fikirləşir?» sualı yox, «o necə fikirləşməlidir?» sualı maraqlandırır. İdrak prosesində məsələlərin bu cür həlli həqiqi nəticələrin alınmasına imkan yaradır. Lakin təfəkkürün təbii proseslərində bəzən tələsik ümumiləşdirmələrə meyl yaranır ki, bu da intuisiyalara və sözlərin işlənməsində qeyri-müəyyənliklərə gətirib çıxarır, bunların aradan qaldırılmasında məntiqi qaydalar, göstərişlər insana daha çox kömək edir.

Sual 2. Məntiq elminin tarixi

Məntiq qədim və zəngin tarixi olan elmlərdəndir, onun yaranması bütövlükdə cəmiyyətin inkişaf tarixi ilə üzvi vəhdət təşkil edir. Qabaqcadan deyim ki, biz məntiqin tarixini geniş formada araşdırmaq fikrində olmasaq da, bu barədə ayrı-ayrı tədqiqatçıların müxtəlif əsərlərinin adlarını bilsək də, fəlsəfə ixtisası istisna olmaqla, digər ixtisas sahələrində məntiqin bir elm kimi inkişaf tarixinin öyrənilməsinə ciddi zərurət duyulmasa da, məntiqi problemlərin dərinə dərkini və ana dilində məntiq tarixinə aid heç bir vəsaitin olmadığını nəzərə alaraq, bu barədə bir qədər konkret danışmağı zəruri hesab edirik. Bir çox alimlər məntiqin tarixi inkişafı haqqında danışmağı o qədər də düzgün hesab etmirlər. İ.Kant deyirdi ki, iki min il ərzində Aristotelin vaxtından indiyə qədər məntiq bir addım da

qabağa getməmişdir. Rus alimi E.Bobrov belə bir fikir irəli sürürdü ki, o dövrdən diqqəti cəlb edən ancaq Aristotelin məntiqi sistemi yaranmışdır ki, bu da artıq köhnəlmişdir, onu əvəz edəcək heç bir şey yoxdur və gələcəkdə yeni məntiqi yaratmaq qarşımızda bir problem kimi durur.

Məntiq ilk başlanğıcdan hər şeyi əhatə edən, ayrı-ayrı elmlərə bölünməyən, küll halında inkişaf edən fəlsəfənin daxilində təşəkkül tapırdı və buna görə də ontoloji səciyyə daşıyırdı, başqa sözlə desək, anlayışların, ideyaların düzülüşünə deyil, əşyaların düzülüşünə aid edilirdi ki, bu da yanlış baxış idi. Məntiqin tarixi göstərir ki, təfəkkür fenomeni haqqındakı təlimin özü əksliklərin mübarizəsi formasında, başqa cür deyilsə, məntiqdə mütərəqqi və mürtəcə cərəyanlar arasındakı mübarizədə həyata keçirilirdi. Məntiqin tarixi cəmiyyətin tarixi inkişafının ümumi gedişilə yanaşı, istehsalın, texnikanın inkişafını, sinfi mübarizənin, o cümlədən fəlsəfənin və digər elmlərin (riyaziyyat, təbiətşünaslıq və s.) inkişafı ilə sıx əlaqəsini aydın göstərməlidir. Məntiqin inkişafında müəyyən inkişaf mərhələlərinin dəyişməsinə müəyyən etməklə, məntiqi təlimlərin inkişafındakı varislik əlaqəsini öyrənə bilərik.

Dünya məntiq elmi akademik A.Makovelskinin qeyd etdiyi kimi, xüsusiləşmiş və öz aralarında əlaqəsi olmayan iki istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bunlardan biri öz mənbəyini qədim yunan məntiqindən (xüsusilə Aristotel məntiqindən) götürmüşdür və bunun əsasında Qədim Romada, Bizansda, Zanafqaziya, ərəbdilli Yaxın Şərq ölkələrində, Rusiya və Qərbi Avropa ölkələrində məntiqi təlimlər inkişaf etmişdir. Digər istiqamət öz mənbəyini qədim hind məntiqindən götürmüş, bunun əsasında Çində, İndoneziyada, Yaponiyada, Tibetdə, Koreyada və digər yerlərdə məntiq elmi inkişaf etmişdir.

Biz bu iki istiqamət (cərəyan) haqqında ayrı-ayrılıqda izahat verməyəcəyik, buna ehtiyac da yoxdur, əsas söhbət Aristotel məntiqi ətrafında gedəcəkdir. Bu iki istiqamət arasında köklü fərqlər də azdır.

Bir elmi nəzəriyyə kimi məntiqin meydana gəlməsi tarixi minilliklərlə təfəkkür praktikasının dərinliklərinə gedib çıxır. İnsanların əmək, maddi-istehsal fəaliyyətinin inkişafı ilə onların fikri qabiliyyətləri də, xüsusilə də ümumiləşdirmə

və mücərrədləşdirmə qabiliyyətləri tədricən inkişaf edir və təkmilləşir. Bu isə gec və tez təfəkkürün özünün, onun forma və qanunlarının xüsusi tədqiqat obyektinə kimi nəzərdən keçirilməsinə gətirib çıxarmalı idi.

Tarix sübut edir ki, məntiq müstəqil bir elm kimi 2,5 min il bundan əvvəl Qədim Hindistanda, Çində, sonralar isə Qədim Yunanıstan və Romada geniş inkişaf etmişdir. Qədim Hindistanda məntiqin inkişafının ilkin mərhələsində əsas diqqət əqli nəticəyə verilirdi, bəzən də onu sübutla eyniləşdirirdilər. Hind məntiqində ilkin olaraq belə bir baxış var idi ki, sillogizm doqquz üzvdən (hökmdən) ibarətdir. Görkəmli hind məntiqçisi Hotama onun sayını beşə endirmişdir. Bunlar aşağıdakılardır:

1. tezis;
2. əsas;
3. nümunə;
4. tətbiq;
5. yekun.

Hotamanın beş üzvlü sillogizm nəzəriyyəsi hind məntiqində əsas yer tutur. Məntiq müstəqil fundamental bir elmi sistem kimi Yunanıstanda geniş inkişaf etmişdir.

Məntiqin meydana gəlməsinin əsas səbəblərindən biri elmlərin, xüsusilə riyaziyyatın meydana gəlməsi və ilkin inkişafıdır. Bu proses bizim eradan əvvəl VI əsrdə Qədim Yunanıstanda daha sürətlə gedirdi. Mifologiya və dinlə mübarizədə meydana gələn məntiq elmi-nəzəri təfəkkürə, xüsusilə də əqli nəticə və sübuta əsaslanırdı. Bu isə idrak formaları kimi təfəkkürün özünün tədqiqinin zəruriliyinə səbəb olur.

Digər mühüm səbəb – natiqlik sənətinin inkişafıdır, qədim yunan demokratiyasının çiçəkləndiyi bir şəraitdə məhkəmə işlərinin təkmilləşməsidir. Məntiqi bilmək xüsusilə hüquqşünaslar və natiqlər üçün daha faydalıdır. Böyük Roma natiqi və alimi Siseron natiqin qüdrəti haqqında danışarkən, natiqlik istedadının «ilahi vergi» olduğunu qeyd edirdi.

Natiqlik istedadının inkişafı xüsusilə məhkəmə işlərinin müxtəlifliyinə, onun təkmilləşməsinə səbəb olurdu. Yaxşı hazırlanmış məntiqi çıxışlarda dolaşlıq işlərin əsl mahiyyəti aşkara çıxarılırdı və nitqin ittihamedicisi qüvvəsinə dinləyicilərdə dərin maraq yaranırdı, bu və ya digər məntiqi nəticələrin çıxarılmasına yol açılırdı. Məntiq də nitqin ittihamedicisi qüvvəsindəki «sirri» aşkara çıxarmaq cəhdi kimi meydana gəlmişdir. Məntiq göstərir ki, nitq hansı xassələrə malik olmalıdır, dinləyicilərin nə ilə razı olub-olmamalarını onlara inandırmalıdır, bir şeyin həqiqi və yaxud yalan olduğunu əsaslandırmalıdır. Siseronun sözləri ilə desək, Yunanıstan «həqiqətən natiqlik istedadı ilə ehtirasla alışıb yanırıdı və uzun dövr onunla şöhrətlənirdi». Buna görə də təsadüfi deyildir ki, Qədim Yunanıstan məntiq elminin beşiyi olmuşdur.

Məntiqin banisi, bəzən də belə deyilir ki, onun «atası», məşhur qədim yunan filosofu, ensiklopedist alim, antik fəlsəfənin Hegeli adlandırılan Aristotel (384-322) olmuşdur. Lakin birinci dəfə məntiqi problemlərin kifayət qədər dolğun və sistemli təhlili qədim yunan alimi və təbiətşünası Demokrit tərəfindən verilmişdir. Onun məntiqə aid fikirləri «Məntiqilik və yaxud kanonlar» (kanon – qayda, ölçü deməkdir) haqqında olan xüsusi traktatında toplanmışdır.

Demokrit öz məntiqini empirik əsasda qurmuşdur, ona görə də onu induktiv məntiqin banilərindən biri hesab etmək olar. Demokritin üç kitabdan ibarət olan həmin əsərində idrakın mahiyyəti, onun əsas formaları və həqiqətin meyarı araşdırılmaqla, idrakda məntiqi mühakimələrin mühüm rolu göstərilmiş, hökmlərin təsnifatı verilmiş, deduktiv əqli nəticələrin bəzi növlərinin ciddi tənqidi verilməklə, idrak prosesində induktiv metodun rolu məsələsinə də toxunulmuşdur. Atomist təlimin banisi Demokrit analoji əqli nəticənin, hipotezlərin, anlayışların tərifinin və digər məntiqi problemlərin təhlilinə də xüsusi diqqət yetirmişdir. Təbiətin təcrübi yolla öyrənilməsinə əsas götürən Demokrit ilk dəfə məntiq tarixində kafi əsas qanununu da formulə etmiş, lakin o, bu qanunu ancaq təfəkkürlə deyil, bütün təbiətə aid ümumi prinsip kimi nəzərdən keçirirdi. Onun fikrincə, «heç bir əşya səbəbsiz meydana gəlmir, lakin hər şey bir əsasdan və zərurət gücündən yaranır».

Qədim yunan idealist filosoflarından Sokrat və Platon da məntiq problemləri ilə ciddi məşğul olmuşlar. Platonun saysız-hesabsız dialoqlarında məntiq məsələləri onun ideyalar haqqındakı metafizik və idealist təlimi ilə əlaqədə nəzərdən keçirilir. Biz, hətta Platonda kateqoriyaların, onun sözləri ilə deyilsə, ideyaların ali cinslərinin təsnifatına, ayrı-ayrı məntiqi qanunların dürüst ifadə olunmasına da təsadüf edirik. Sokrat və Platon öz məntiqi təlimlərində fəlsəfədə və məntiqdə materialist xəttin əleyhinə qarşı ciddi mübarizə aparırdılar.

Təəssüf ki, Demokritin traktatları və digər qədim yunan alimlərinin fikirləri zəmanəmizə qədər gəlib çatmamışdır. Lakin, məntiqə aid antik dövr yunan alimlərinin mülahizələrinin Aristotelin nəhəng məntiqi sisteminin yaranmasında müsbət rolunu heç cür inkar etmək olmaz. Müasir klassik məntiqin başlanğıcı da Aristoteldən başlayır.

20 il Platonun şagirdi və sonralar Afinada özünün xüsusi məktəbini yaratmış antik fəlsəfənin «Makedoniyalı İsgəndəri» adlandırılan Aristotel məntiq problemləri ilə geniş və dərinlən məşğul olmuşdur. Onun əsərləri haqlı olaraq antik fəlsəfənin inkişafının zirvəsi hesab olunur. Aristotel özünə qədərki elmdə olan nailiyyətləri, xüsusilə təfəkkürün formaları haqqındakı dağınıq bilikləri nəzərdən keçirməklə, ümumiləşdirib öz əsərlərində məntiqin bütün problemlərini hərtərəfli və dərinlən işləmişdir.

Aristotelin məntiqə aid bütün əsərlərini onun şərhçiləri sonralar «Orqanon» (biliyin silahı) adı altında birləşdirirlər. Onun «Kateqoriyalar», «Şərhlər haqqında», «Birinci və ikinci analitika», «Topika» və «Sofistik təkzibləri haqqında»kı əsərləri «Orqanona» daxil edilir. Bundan başqa, Aristotelin məntiqi təliminin ünsürlərinə onun «Metafizika», «Fizika», «Ruh haqqında» üç kitabında və «Ritorika» traktatında da rast gəlirik.

Aristotelin «Kateqoriyalar»ında anlayışlar təliminin əsasları, «Şərhlər haqqında» əsərində isə hökm nəzəriyyəsinin təhlili verilir. «Birinci və ikinci analitika»da isə əqli nəticə və sübut nəzəriyyəsi müfəssəl surətdə işlənmişdir. «Topika» əsərində isə təfəkkürdə qəbul edilən əsas məntiqi kateqoriyaların və üsulların təsviri verilir. Onun «Sofistik təkzibləri haqqında»kı əsərində səhv əqli

nəticələrin və sübutun mənbələri məsələsi izah olunur və məntiqi səhvlərin aşkara çıxarılması vasitələri göstərilir. «Metafizika» əsərində Aristotel tərəfindən kəşf olunmuş əsas məntiqi qanunların - eyniyyət, ziddiyyətsizlik və üçüncünü istisna qanunlarının şərhə verilir.

Aristotel antik fəlsəfədə ilk dəfə insanın fikrini xüsusi və müfəssəl tədqiqat predmetinə çevirir. Ona görə məntiq sübut haqqında, həqiqətin əsaslandırmaq vasitələri haqqında elmdir. Onun məntiqi həqiqət və yalanın ciddi şəkildə fərqləndirilməsinə əsaslanırdı, anlayışların tərifinə isə materialistcəsinə yanaşırdı. Aristotelin yaratmış olduğu elm formal məntiq, bəzən də sxolastik məntiq kimi verilir, təfəkkür formalarının gerçək predmet və hadisələrə əlaqəsinə səthi yanaşılır. Aristotelin məntiqə aid əsərlərinin dərinədən təhlili bu fikrin əsassızlığını sübut edir. «Formal məntiq» terminini hərfi mənada anlamaq yanlış fikirdir, çünki bu elm təfəkkür formalarının tədqiqinə hərtərəfli yanaşdığına görə belə adlanır. Digər tərəfdən, klassik, ənənəvi məntiqi orta əsr sxolastik məntiqindən fərqləndirmirlər. Maraqlıdır ki, Aristotelin özünün elmi idrakın məntiqinə olan marağı və tələbi formal məntiqin həddlərindən kənara çıxırdı. O, təfəkkürdə təkçə və ümuminin, səbəb və nəticənin inkişaf dialektikasını irəli sürürdü. Aristotel elmlərin küll halında inkişaf etdiyi bir dövrdə təfəkkür formalarının həqiqi dialektikasını aşkara çıxarmağı bacarmasa da, elə elmi problemlərə toxunurdu ki, bunların qoyuluşunun və uzaqgörənliklə əvvəlcədən deyilməsinin böyük elmi və metodoloji əhəmiyyəti vardır. Onun idrak nəzəriyyəsi və məntiqi dialektik fikirlərlə zəngindir. «Aristotelin məntiqi sorğudur, axtarışdır, Hegelin məntiqinə yaxınlaşmaqdır». Bu fikirdən aydın olur ki, Aristotelin məntiqinin obyektivliyinə şübhə ola bilməz. Aristotel dialektik təfəkkürün artıq ən mühüm formalarını tədqiq etmişdi. O, məntiqi düzgün mühakimə yürütmək bacarığı, həqiqəti sübut etməyin vasitə və yolları haqqında elm adlandıırırdı. Aristotela görə, həqiqət fikrin gerçəkliyə uyğunluğudur, yalan isə gerçək predmet və hadisələrin fikirdə təhrifidir. Aristotelin fikrincə, mühakimə prosesində fikirlərin əlaqəsi sərbəst, özbaşına deyil, cisim və hadisələrin özlərinin əlaqəsi ilə müəyyən olunur. Buna görə də insanların şüur və iradəsindən asılı olmayan məntiqin qanun və qaydalarının gerçəkliyin

özündəki əlaqələrdə obyektiv əsası vardır. Beləliklə, Aristotel məntiq elmini yaratmaqla, elmi biliyin əsas prinsiplərini sofistikadan və o dövrdəki sokratçılıq məktəblərindən qoruya bilmişdir.

Aristotelin bütün məntiqi düşüncələrinin mərkəzində duran əsas məsələ – deduktiv əqli nəticə və sübut nəzəriyyəsi idi. Bu problemlər elə dərindən və hərtərəfli işlənmişdir ki, yüzilliklər keçsə də, indiyə qədər öz əhəmiyyətini itirməmişdir. O, kateqoriyaların – ən ümumi anlayışların konkret təsnifatını vermişdir ki, bu da Demokrit tərəfindən hökmlərin verilmiş təsnifatına yaxındır. Aristotelin məntiqi təliminin əzəməti ondadır ki, burada sonrakı dövrlərdə yaranan məntiqin yeni bölmələrinin, cərəyanlarının (istiqlətlərinin) və növlərinin (induktiv, simvolik, modal, semantik, dialektik) rüşeymi verilmişdir. Doğrudur, Aristotelin özü bu elmi məntiq yox, analitika (idrakın təhlili) adlandırır. «Məntiq» termini elmi dövriyyəyə daha sonralar, təxminən bizim eradan əvvəl III əsrdə daxil olmuşdur. Məntiq yunan sözü olan logos (həm söz, həm də fikir mənasında işlənir) götürülmüşdür ki, bu da fikirləşmək sənətini – dialektikanı və mühakimə yürütmək sənəti adlandırılan ritorikanı (bəlağət elmi) birləşdirirdi. Elmi biliklərin tərəqqisi ilə bu termin xüsusi məntiqi problemləri bildirir, dialektika və ritorika isə müstəqil bilik sahələri kimi ayrılır.

Özündən əvvəlki təfəkkür praktikasının hərtərəfli ümumiləşdiricisi olan Aristotel məntiqi elmi idrakın sonrakı inkişafına güclü təsir etmişdir, bu elmin təsiri ilə Evklidin (b.e.ə. IV-III əsrlərdə) «Başlanğıc» əsəri meydana gəlmişdir. Bu əsərdə əvvəlki üç yüz il ərzindəki yunan riyaziyyatının inkişafının əzəmətli nailiyyətləri ümumiləşdirilmiş və ilk dəfə praktikada elmi nəzəriyyələrin qurulmasının deduktiv metodu meydana gəlmişdir. E.Eynşteyn məntiqin praktik tətbiqi kimi Evklidin əsərinin tarixi əhəmiyyətini qiymətləndirərək, qeyd edirdi ki, bu son dərəcədə gözəl olan əsər insan ağına, onun gələcək fəaliyyəti üçün zəruri olan böyük bir inam və yəqinlik verir.

Aristotelin məntiqi natiqlik sənətinin, xüsusilə məhkəmə nitqlərinin inkişafına güclü təsir etmişdir. Natiqlik sənəti nəzəriyyəçilərindən olan Hermator məntiq elminin təsiri ilə ellinizm dövründə natiqlik nəzəriyyəsinin yüksək nailiyyəti olan

məşhur «yerləşmə sistemi» adlanan cədvəl yaratmışdır ki, burada məhkəmə «kazuallarının» (hallarının), hadisə və sərgüzəştlərinin bütün müxtəlifliyi, başqa cür deyilsə, qanun və nizamnamələrin növ və növ müxtəlifliyi vahid sxemdə birləşdirilir ki, bundan da nətiqlər öz nitqlərində geniş istifadə edirdilər.

Aristoteldən sonra məntiq elmi Yunanıstanın özündə, Qərb və Şərq ölkələrində daha da inkişaf etdirilirdi. Bu inkişaf bir tərəfdən təfəkkür praktikasının fasiləsiz təkmilləşməsinə, digər tərəfdən fikir proseslərinin mahiyyətinin dərinədən aşkara çıxarılmasına səbəb olur, bununla da bir çox məntiqi problemlərin dəqiq və tam şərhini vermək asanlaşır. Bu isə yeni problemlərin meydana çıxmasına şərait yaradırdı. Beləliklə də, məntiqin predmeti genişlənirdi. Bu proses özünü Aristotelin deduksiyanın ümumiləşdirilməsi və təkmilləşdirilməsində də göstərirdi. Sillogizm nəzəriyyəsinin daha səylə işlənməsi ilə yanaşı, yeni deduktiv nəticələrin qeyri-sillogistik formaları da tədqiq olunurdu.

Məntiq elminin inkişafında qədim stoiklər (Stoya – Afinada liman adındadır, burada bu məktəbin nümayəndələri toplaşaraq, məntiq, fəlsəfə və digər elmlərdən söhbət aparırdılar) məktəbinin mühüm rolu vardır. Bu məktəbin görkəmli nümayəndələrindən Epikürün, Zenonun, Aristonun, Xrizippin və başqalarının adını çəkmək olar. Stoiklər əsas etibarilə şərti və təqsimi sillogizmlər nəzəriyyəsinin işlənməsi ilə məşğul olurdular. Onlar fəlsəfəni məntiq, fizika və etikaya bölürdülər. Burada da ön yeri məntiq tuturdu. Stoiklərin fikrincə, məntiqin məqsədi, vəzifəsi insan zəkasını yanlışlıqlardan qorumaq, həqiqətin yollarını və meyarını tapmaqdır. Stoiklər məntiqin predmetini düzgün anlamadıqlarından, onu qrammatika və ritorika ilə eyniləşdirirdilər, məntiqi dialektika və ritorikaya ayırırdılar. Dialektikanı isə, özlüyündə qrammatika və idrak nəzəriyyəsinə bölürdülər. Buna görə də onlar yanlış olaraq məntiqə işarələr və onları ifadə edən elm kimi tərif verirdilər, başqa cür desək, stoiklərin fikrincə, məntiq təfəkkür formaları ilə yanaşı, söz və cümlə birləşmələrini də tədqiq etməlidir. Lakin, stoiklərin tarixi xidməti ondadır ki, Aristotelin məntiqi ilə müqayisədə (Aristotel sillogizmi sadə hökmlərin daxilində anlayışlar arasındakı münasibətin tədqiqinə əsaslanırdı, anlayışlar S və P ilə ifadə olunurdu) sadə hökmlər təfəkkürün tərkib hissələrə ayrılmayan vahidləri

kimi nəzərdən keçirilirdi və tədqiqatın mərkəzində hökmlər arasındakı əlaqələrin dəyişilməsinə yol verilirdi. Beləliklə, stoiklər məntiqində çıxış nöqtəsi kimi p və yaxud q tipli (müasir terminologiyada bu dizyuksiya adlanır) sxemlərin öyrənilməsi əsas götrülür, p və q dəyişkənliyi anlayışlara deyil, hökmlərə uyğun gəlir. Məntiqi nəzəriyyələrin gələcək inkişafında hər iki istiqamətin mühüm əhəmiyyəti vardır və bunlar məntiqdə predikatlar (siniflər) və mülahizələr (hökmlər) məntiqinin başlanğıcını qoymuşdur. Buradan aydın olur ki, stoiklərin məntiqi – mülahizələr məntiqidir. Onlar ilk dəfə təklif və tövsiyələrə əsaslanan hesablamaların, o cümlədən aksiomatik metodun əsaslarını hazırlayırlar. Aristotel kimi, stoiklər də məntiqə gerçəkliyi dərk etməyin aləti, təfəkkür və nitqin həyata keçməsinin effektiv, təsirli vasitəsi kimi baxırdılar.

Stoiklər məktəbinin məhdud cəhətlərinə baxmayaraq, ilk dəfə onlar «Məntiq» terminini təfəkkür fəaliyyətinin qanunlarını tədqiq edən bir anlayış kimi elmə daxil etmişlər. K.Marks və F.Engelsin «Alman ideologiyası»nda stoiklərin məntiqinə verdiyi yüksək qiymət daha önəmlidir: «Stoiklər Aristoteldən sonra formal məntiqin və ümumiyyətlə, sistematikanın başlıca baniləri idilər».

Qədim dövrün materialist filosoflarından Epikür də (b.e.ə. 341-270) məntiq problemləri ilə məşğul olmuşdur. İdealistlərin əksinə olaraq, Epikür və onun davamçıları təcrübi biliklərin məntiqinin işlənməsi problemləri ilə ciddi məşğul olmuşlar.

Məntiq elmi orta əsrlərdə bir çox alimlər tərəfindən daha da inkişaf etdirilmişdir. Bu dövrdə məntiqin ərəbdilli banisi, Suriya riyaziyyatçı alimi əl-Fərabî (870-950) Aristotelin «Orqanon» əsərinin şərhini verir. Onun məntiqinin əsasını elmi təfəkkürün təhlili təşkil edirdi. O, məntiqdə iki pilləni fərqləndirirdi. Bunlardan biri təsəvvür və anlayışları, digəri isə hökmləri, əqli nəticələri və sübutu əhatə edir. Əl-Fərabinin məntiqi idrak nəzəriyyəsi və qrammatika ilə əlaqəlidir. Lakin əl-Fərabî doğru olaraq məntiqin qrammatikadan fərqi belə izah edirdi ki, qrammatika bu və ya digər xalqın dili sərhədlərindən kənara çıxmır, başqa sözlə desək, dil milli səciyyə daşıyır, məntiq isə ümumibəşəridir. Məntiq bütün insanlara təfəkkür dilində ifadə olunan ümumi qaydalar verir. Nitqin ən sadə

elementlərindən daha mürəkkəbə – sözlərdən hökmə, oradan da mühakiməyə keçmək lazımdır.

Əl-Fərabî hesab edirdi ki, məntiqin xüsusi predmeti sübut haqqında təlimdir, lakin o, sübutun formal tərəfini deyil, həqiqətə çatmağın məqsədini də qeyd edirdi. Konkret desək, ərəbdilli fəlsəfədə məntiq düzgün təfəkkürün qaydalarını müəyyən edən praktik elm kimi başa düşülürdü. Bu dövrdə məntiqi inkişaf etdirən alimlərdən biri də tacik mütəfəkkiri İbn Sina (980-1037) idi. O, «Məntiq» əsərində Aristotel sillogizmini ümumiləşdirməklə, məntiqin bir çox problemlərinin şərhini vermiş, qəti və şərti hökmlər arasındakı asılılığı müəyyən etmişdi. Bir çox tədqiqatçıların qeyd etdiyi kimi, İbn Sinanın «Böyük məntiq (müfəssəl)», «Orta və kiçik məntiq» adlı əsərləri olmuşdur. Təəssüf ki, bunlar zəmanəmizə gəlib çatmamışdır. Alman filosofu Hegelin bu əsərlərdən bəhrələnməsinə heç bir şübhə yoxdur.

Yaxın Şərq peripatetik fəlsəfəsi İbn Sinanın şəxsində ən yüksək inkişaf mərhələsinə çatır. Onun məşhur «Tibbin kanonları» əsəri XVII əsrə qədər Qərbdə və Şərqdə tibb elminin əsasını təşkil etmişdir.

Aristotel məntiqinin bütün incəliklərini dərinlən öyrənmiş İbn Sinanın idrak nəzəriyyəsinin mütərəqqi cəhəti ondadır ki, o, idrakda hissi təcrübənin rolunun və ağılın qaydalarının vəhdətini qəbul edirdi. O, fəlsəfəni məntiqə, fizika və riyaziyyata bölürdü. Onun fikrincə, fəlsəfə mövcud olan hər şey haqqında və xüsusi elmlərin bütün prinsipləri barəsində elmdir. İbn Sinaya görə, varlıq ya cismani, ya mənəvi, ya da intellektual formada olur. Buradan da nəticə çıxarırdı ki, cismani varlığı fizika, mənəvinə metafizika, intellektualı isə məntiq öyrənir.

İbn Sinaya görə məntiqlilik materiyadan abstraksiyadır, məntiq də riyaziyyatla oxşardır, hər ikisinin işi materiyanın abstraksiyasıdır. Deməli, məntiqi abstraksiya ağılda mövcuddur. İbn Sinanın təliminə görə məntiq təfəkkürün formaları haqqında elmdir, bu fikirlə də İbn Sina məntiqi təlimində əl-Fərabiyə birləşir.

İbn Sinanın məntiqi sistemi müasir məntiqdə olduğu kimi:

- a) anlayışlar;
- b) hökmlər;

c) əqli nəticələr;

ç) sübut haqqında təlimdən ibarətdir.

Orta əsrlərdə Yaxın Şərqlə ölkələri məntiq elminin beşiyi sayılırdı. Bu dövrdə yaşayıb-yaradan alimlər yunan filosoflarının bütün əsərlərini öz dillərinə tərcümə etməklə, onlara bir sıra şərhlər əlavə etmişlər. Bu illərdə Azərbaycanda məntiq elminin inkişafında xüsusi xidməti olan alimlərdən Siracəddin Ürməvinin və İbn Sinanın ən istedadlı tələbəsi olmuş Bəhmənyarın adını çəkmək olar. Bəhmənyar Azərbaycan fəlsəfi fikrinin ən nəhəng filosoflarındanıdır. Onun «Metafizikanın predmeti», «Varlığın pillələri» və «Məntiq» əsərləri orta əsr peripatetik fəlsəfəsinin gözəl incilərindəndir. Bu traktatların təhlili onu göstərir ki, Bəhmənyar Aristotelin təlimi ilə dərinləndən tanış olmuşdur. Onun «Məntiq» əsərində bu elmin elə bir problemi yoxdur ki, Bəhmənyar ona toxunmasın. O, çox vaxt məntiqi nəzəri sənət kimi başa düşürdü. Bəhmənyar doğru olaraq məntiqin faydasını məlum fikirdən naməlumə keçid yollarını tapmaqda və təfəkkürdə baş verən məntiqi səhvləri aradan qaldırmaqda görürdü. Bəhmənyarın məntiqində söz və anlayışın qarşılıqlı əlaqəsi, anlayışların tərifinin müxtəlifliyi, hökm nəzəriyyəsi, əqli nəticənin müxtəlif formaları və bunların məzmunca gerçəklikdəki predmet və hadisələrə uyğunluğu əsaslı surətdə araşdırılırdı. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, ərəbdilli məntiqdə əqli nəticənin beş növü:

1. sübut;

2. dialektika;

3. ritorika;

4. poetika;

5. sofistika bir-birindən fərqləndirilirdi.

Bəhmənyarın məntiqində təfəkkür qanunlarının şərhinə də toxunulur. O, təfəkkürün ziddiyyət qanununa maddi gerçəkliyin inikası kimi yox, mənəvi aləmdə öz əsası olan təmiz təfəkkürün qanunu kimi yanaşırdı, əşyalarda real ziddiyyətləri inkar edirdi. Buna görə də Bəhmənyarın məntiqində bu qanunlar metafizik və idealist planda verilir. Konkret desək, onun fəlsəfəsində ümumi istiqamət peripatetizmlə islam dinini yaxınlaşdırmaq idi.

Orta əsrlərdə məntiq problemləri ilə ciddi məşğul olan Azərbaycan alimi Əfzələddin Xuncərin «Məntiqə dair cümlələr», «Məntiqə dair konspekt», «Fikirlərin qaranlıq yerlərində sirlərin açılması» və digər traktatlarının məntiq elminin inkişafında böyük əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanın təbiətşünas filosofu, məntiqçisi Siracəddin Ürməvinin yaradıcılığı da Aristotelin və Şərq peripatetiklərinin təliminə əsaslanırdı. O, məntiqin vəzifəsini yeni biliyin alınması yollarını və şərtlərini müəyən etməkdə görürdü. Təfəkkür formaları və onların növ müxtəlifliklərini dərinlən araşdırmış S.Ürməvi eyni zamanda bu formaların gerçəklikdəki predmet və hadisələrə uyğunluğunu da nəzərdən keçirmişdir. Onun «Məntiqə və fəlsəfəyə dair nurların doğuşları», «Hikmət incəlikləri», «Metodlar», «Dialektikaya dair traktatlar» və digər əsərlərində varlığa, idrak nəzəriyyəsinə və sosial həyata aid bir çox problemlərin hərtərəfli, geniş təhlili verilmişdir.

Bu dövrdə peripatetizm, ümumiyyətlə bütün fəlsəfəyə qarşı mübarizə aparan əl-Qəzəli (1059-1111) Aristotelin məntiqindən bir silah kimi istifadə edirdi. O, Aristotel məntiqinin bütün müddəalarını riyaziyyatın aksiomları kimi sarsılmaz hesab edirdi. Onun əsas fəlsəfi əsəri «Filosofların məhvi» adlanır. Öz tənqidində təfəkkürün ziddiyyət qanununa əsaslanan əl-Qəzəli Allahın özünün də bu qanuna tabe olduğunu qeyd edirdi. Lakin əl-Qəzəli Aşari kimi təbiət hadisələrində səbəbiyyət əlaqələrini tamamilə təkzib edirdi. Onun gətirdiyi dəlillər səbəbiyyət əlaqələrini sonrakı dövrdə tənqid etmiş ingilis alimi D.Yumun gətirdiyi dəlillərə bənzəyir. D.Yumun təlimində də səbəbiyyət əlaqələri ideyasının heç bir obyektiv əsası yoxdur və Yum bunu təmiz subyektiv inam adlandırırırdı. Hadisələr arasındakı səbəbiyyət əlaqələrini inkar edən əl-Qəzəli də Aşari kimi hesab edirdi ki, bütün mövcudluğun və aləmdə baş verən hər şeyin vahid səbəbi Allahdır.

Yaxın Şərq ölkələrində peripatetik fəlsəfənin tənəzzülünə baxmayaraq, ərəb Şərqiində elmi fikirlər daha da inkişaf edir. Buraya naturfəlsəfəyə və məntiqə aid əsərlər gətirilir, əl-Fərabə, İbn Sina və digər alimlərin əsərləri geniş yayılır.

XII əsr ispan alimi İbn Rəşdün (1126-1198) yaradıcılığında ərəbdilli peripatetik fəlsəfə artıq başa çatır. O, Aristotelin nəzəriyyəsinə qüsursuz hesab

edirdi və qeyd edirdi ki, Aristotelin təlimində heç bir mühüm dəyişiklik aparmaq mümkün olmadığı kimi, elmdə də heç bir yeni kəşf etmək mümkün deyildir.

Əl-Fərabî və İbn Sinanın əksinə olaraq, İbn Rüşd aləmi əbədi və zəruri proses kimi anlayırdı. O, maddi aləmin «mümkün olan» varlıq kimi dərk olunmasını təkzib edirdi və göstərirdi ki, materiya və forma bir-birindən ayrılıqda mövcud deyildir, onları ancaq fikirdə bir-birindən təcrid etmək olar. Lakin o, yanlış olaraq belə bir fikir irəli sürürdü ki, ilahi təfəkkür universalları yaradır, onlar ancaq ağılda mövcuddur, Allah dünyanın nizamlayıcısı, bütün əksliklərin birləşdiricisidir.

İbn Rüşdün fəlsəfəsindəki əsas ideyalar din əleyhinə aparılan mübarizəni ifadə edirdi ki, bunlar aşağıdakılardır:

1. maddi aləmin əbədiliyi;
2. bütün hadisələr arasında səbəbiyyət əlaqələrinin zəruriliyi;
3. fərdi olan hər bir canlının məhvolma təbiətinə malik olması;
4. insan ruhunun ölməzliyi ideyasının təkzibi.

Ərəbdilli fəlsəfədə məntiq problemləri ilə məşğul olan alimlərdən biri də İbn Xaldun olmuşdur. O, xüsusilə orta əsrlərdə sxolastik elmlərdə deduksiyadan sui-istifadə olunmasını kəskin tənqid edərək, qeyd edirdi ki, sxolastik elmlərin deduktiv nəticələri empirik faktlara uyğun gəlmir, çünki cisim və hadisələrin real aləmi ancaq müşahidə yolu ilə dərk olunur. O, məntiqi qaydaların sadə tətbiqi ilə həqiqətə nail olmağı kobud yanılma kimi səciyyələndirirdi. Şübhəsiz ki, İbn Xaldun burada həqiqi deduksiyanı deyil, boş, sxolastik deduktiv mühakimələri nəzərdə tuturdu. Lakin onun belə bir müddəası da maraqlıdır ki, elmlərin əsas məsələsini təcrübi faktlar haqqında dərinlən düşünməkdə görürdü.

Beləliklə, akademik A.Makovelskinin fikrincə, feodalizm dövründə yaranan ərəbdilli məntiqi belə səciyyələndirmək olar:

1. bu məntiq o dövrdəki elmlərin inkişaf səviyyəsinə uyğun idi, hətta bir çox sahələrdə elmlərin irəliyə doğru inkişafına təkan vermişdir;
2. orta əsrlərin ərəbdilli məntiqi Qərbi Avropa məntiqinin, xüsusilə F.Akvinskinin məntiqinə güclü təsir etmişdir;

3. ərəbdilli məntiq indiki dövrə qədər də keyfiyyətə islam ilahiyyat məntiqi kimi qalır. Axırını fikirlə razılaşımaq olmaz, çünki elmi məntiq ilahiyyatçı alimlərin sxolastik məntiqindən aydın surətdə fərqləndirilmir.

Sual 3. İdrakın dialektikası və idrak prosesində təfəkkürün rolu

Reallıqdakı cisim və hadisələrin beynimizdə inikası idrak prosesi ilə bağlıdır. İdrakın mənbəyi gerçəklikdəki predmet və hadisələrdir, onlar arasında müxtəlif əlaqə və münasibətlərdir. Obyektiv gerçəklik, təbiət, fiziki olan şey ilkindir, əbədidir və heç bir qüvvə tərəfindən yaranmamışdır. Şüur, təfəkkür, psixi olan şey isə ikincidir, törəmədir, yüksək təşəkkürlü insan beyninin məhsuludur. İdrakın əsasında xarici aləmin varlığı, onun insan beynində inikası durur. İdrak prosesində insan təfəkkürü az bilikdən çox biliyə, sadədən mürəkkəbə, biliksizlikdən dəqiq biliklərə doğru inkişaf edir. Bu baxımdan idrak prosesinin özü mürəkkəb və ziddiyyətli səciyyə daşıyır. Hər bir idrak prosesi canlı seyrdən mücərrəd təfəkkürə, oradan da praktikaya doğru gedir ki, bu da həqiqəti dərk etməyin dialektik yoludur, idrakın mahiyyətinin açılmasının xarakterik cəhətidir.

Buradan aşkar olur ki, hər bir idrak prosesi ikipilləlidir:

- a) bilavasitə (canlı müşahidə və yaxud hissi idrak);
- b) bilvasitə (əqli, məntiqi) idrak.

İnsan canlı müşahidənin köməyi ilə ətraf aləmi dərk edərkən, ona məxsus olan hiss üzvlərindən (görmə, eşitmə, dadbilmə, iybilmə, lamisə orqanları) istifadə edir. Hissi idrak bütün biliklərimizin əsası və mənbəyidir, çünki canlı müşahidə prosesində insan obyektiv gersəkliliklə bilavasitə əlaqədə olur, bunsuz idrak prosesi yoxdur. Lakin, buna passiv proses kimi də baxmaq olmaz, burada insanın fəal idraki fəaliyyəti əsas yer tutur. Bilavasitə idrak duyğularla, qavrayışlarla, canlı müşahidə ilə əlaqədardır. Məsələn, biz havanın buludlu olması, havaya atılmış cismin yerə düşməsi, qızılgülün ətirli olması, xörəyin duzlu olması və s. bu kimi hadisələri canlı müşahidə yolu ilə öyrənirik. Canlı müşahidəyə əsaslanan biliklərdə gerçəklikdəki predmet və hadisələrin zahiri, səthi, üzdə olan xassələri, cəhətləri beynimizdə əks olunur. Hissi idrak üç əsas formada:

1. duyğu;
2. qavrayış;
3. təsəvvürlə həyata keçirilir ki, bu barədə konkret izahat vermək olar.

Duyğu – obyektiv gerçəklikdəki cisim və hadisələrin ayrı-ayrı xassələrinin, tərəflərinin (cismin rəngi, forması, iyi, dadı, səsi, bərk və boşluğu və s.) beynimizdə inikasıdır. Duyğuların mənbəyini gerçəklikdəki cisim və hadisələr, onların müxtəlifliyi təşkil edir. Duyğu cisim və hadisələrin surətidir, şəklidir, obyektin subyektdə inikasıdır. Duyğuların fizioloji əsasını hiss üzvləri, mərkəzə qaçan sinir lifləri və baş beyin analizatorları təşkil edir.

Duyğu şüurun maddi aləmlə bilavasitə əlaqəsi, cisim və hadisələrin surəti, inikası olduğundan, onu simvollar və ieroqliflər nəzəriyyəsinin tərəfdarları kimi, simvola, şərti işarə, ieroqliflə eyniləşdirmək yanlış fikirdir və insanı aqnostisizm (dünyanın dərk olunmasını inkar edən fəlsəfi cərəyan) aparıb çıxarır. Subyektiv idealistlərdən E.Max reallıqdakı cisim və hadisələri duyğu kompleksləri, Berkli isə duyğu kombinasiyaları adlandırmaqla, duyğuların mənbəyini cisim və hadisələrdən ayırırdılar ki, bu da solipsizm (şəxsi duyğuları yeganə gerçəklik hesab etməklə,

maddi aləmin varlığını inkar edən idealist cərəyan) gedib çıxmaqdır. Duyğular bütün biliklərimizin mənbəyi olsa da, cisim və hadisənin bütöv, tam formada dərki deyil. Buna görə də burada qavrayışlardan istifadə olunur. Qavrayış – cisim və hadisələrin bütün əlamət və tərəfləri ilə bütöv, tam şəkildə beynimizdə inikasıdır. Məsələn, divardakı saatın, bağcadakı ağacın, əl çantasının və digər əşyaların canlı müşahidə yolu ilə qavranılması. Qavrayış duyğular əsasında yaranarsa da, o, nisbətən dərin, əhatəli prosesdir, burada ümumiləşdirmənin ünsürləri vardır, duyğularda əks olunmayan xassə və əlaqələr əks olunur. Qavrayışın yaranması insanın təcrübə fəaliyyəti ilə bağlıdır, duyğu analitik prosesdirsə, qavrayış sintetik prosesdir.

Hissi idrakın yüksək forması təsəvvürdür. Təsəvvür insanın istər keçmişdə, istərsə də indiki zamanda qavradığı cisim və hadisələrin müəyyən xassə və əlamətlərinin təfəkkürdə hissi bərpasıdır. Əgər duyğu və qavrayış cisim və hadisələrin insanın hiss orqanlarına birbaşa təsiri nəticəsində yaranırsa, təsəvvür bilavasitə təsirlərdən kənarda meydana gəlir. Məsələn, uşaqlıq və məktəb illərində dost olduğun adamın müəyyən xassələrinin təsəvvürü, səyahət zamanı müşahidə etdiyin gölün, meşənin, şəhərin, maddi abidələrin və s. şeylərin təsviri. Lakin cisim və hadisələrin təsviri hər bir adamda fərdi səciyyə daşıyır. Bəzən belə də deyirlər ki, təsəvvür cisimsiz qavrayışdır.

Təsəvvür hissi idrakdan məntiqi idraka keçiddir, təfəkkürə yaxındır, lakin hərəkəti bütövlükdə qavraya bilmir. Bilirik ki, işıq saniyədə 300000 km. sürətlə yayılır, bunu ancaq təfəkkürlə qavramaq mümkündür. Təsəvvürlə qavrayış üzvi vəhdətdə olsa da, bir-birindən fərqli cəhətləri də vardır:

- a) cisim və hadisələrsiz qavrayış yoxdur;
- b) qavrayış aydın və konkretidir;
- c) bunlar bir-birindən nisbi sabitliyə görə də fərqlənir;
- ç) qavrayış dərin prosesdir, təsəvvür isə keçici səciyyə daşıyır;
- d) təsəvvürdə keçmişdə və indiki zamanda baş verən hadisə və proseslər də əks olunur;

e) təsəvvürdə cisim və hadisələrin daha səciyyəvi cəhətləri verilir. Məsələn, musiqiçi müxtəlif xalqlara aid olan musiqini, zərgər zinət əşyalarının zərifliyi haqqında aydın təsəvvürə malik olur.

Hissi idrak, canlı müşahidə – idrak prosesinin birinci, zəruri pilləsidir, insanın nail olduğu bütün biliklərə material verir, lakin elm heç vaxt zahiri, səthi biliklərlə kifayətlənmir. İnsan daim cəhd edir ki, hissi idrakın verdiyi məlumatları ümumiləşdirsən, əşyaların daxili təbiətini aşkara çıxarsın, təbiət və cəmiyyətin inkişafındakı qanunauyğunluqları dərinlən dərk etsin. İdrakın məqsədi hadisələrin mahiyyətini, onun daxili əlaqələri və qanunauyğunluqlarını aşkara çıxarmaqdır. Bilavasitə idrak heç vaxt suyun hidrogen və oksigendən ibarət olması haqqında bilik verə bilməz. Əgər biz hissi idrakın verdiyi biliklərlə kifayətlənsəydik, onda Günəş və Ayın tutulma səbəblərini, şimşək çaxması ilə göy gurultusunun arasındakı səbəbiyyət əlaqəsini, cazibə qüvvəsinə əsasən cismin yerə düşməsi və b. kimi hadisələri heç cürə anlaya bilməzdik.

Duyğu, qavrayış idrak prosesinin zəruri momenti olsa da, canlı müşahidə bir sıra nöqsanlardan hali deyildir. Elə hadisə və proseslər vardır ki, onu bilavasitə qavramaq olmur. Digər tərəfdən hissi idrakın verdiyi biliklərin çoxu subyektiv səciyyə daşıyır. Bununla belə, hissi idrakın məhdudluğu ondadır ki, o, cisim və hadisələrdəki fərdini, ayrıcanı və zahiri xassələri əks etdirir. İdrakın əsas məqsədi isə hadisələrdə ümumini axtarıb tapmaq, dərin, daxili əlaqələri aşkara çıxarmaqdır. Bu funksiyanı həyata keçirən təfəkkür qabiliyyətidir. Buna görə də idrak canlı müşahidədən mücərrəd təfəkkürə yüksəlir. İdrakın hər iki pilləsi dialektik əlaqədədir, bunları bir-birindən nə təcrid etmək, nə də birini digərinə qarşı qoymaq olmaz, onların əhəmiyyətini birtərəfli şişirtmək yanlış fikirdir. Lakin fəlsəfə tarixində elə filosoflar vardır ki, idrakın bu və ya digər pilləsini birtərəfli olaraq şişirdirdilər. Empirizm məktəbinə daxil olan filosofların çoxu iqrar edirdilər ki, idrakın yeganə mənbəyi və vasitəsi duyğu və qavrayışlardır. Materialist empirizmin nümayəndələrindən Hobbs, Lokk, Kondilyak və başqaları hesab edirdi ki, şüurdan kənar və ondan asılı olmayaraq mövcud olan cisim və hadisələr

bizim hiss orqanlarımıza təsir edərək, müəyyən duyğular yaradır ki, bunlardan da bütün biliklər təşkil olunur.

İdealist empirizmin nümayəndələrindən olan Berkli, Yum, Avenarius, Max, Boqdanov və b. fikrincə, bütün aləm duyğuların kombinasiyasından ibarətdir ki, bunlardan da idrak və bütün fiziki aləm yaranır.

İdrak prosesinin birinci pilləsinin rolunu şişirdən empirizmin əksinə olaraq, rasionalizm cərəyanının tərəfdarları idrakın yeganə mənbəyini təfəkkürdə, ağılda görürdülər. Bu nəzəriyyənin başlıca nümayəndələri Dekart, Spinoza, Leybnits və b. idi. Onların zənnincə, gerçəkliyi dərk etməyin mənbəyi təfəkkürdür, duyğu, qavrayış bizi tez-tez aldadır və bunlara əsaslanan bilik mötəbər deyil, yanılmalardır. Lakin rasionalistlər təfəkkürün bilavasitə gerçəkliklə əlaqədə olmadığını anlasalar da, cisim və hadisələrin məlumatlarının ancaq duyğu və qavrayışların köməyi ilə əqlə çatdırılmasını inkar edirdilər. Belə bir cəhət də maraqlıdır ki, rasionalistlər əşyaların hiss orqanlarına təsirini qəbul etsələr də, duyğu və qavrayışları yalan hesab edirdilər. Lakin, bu fikri bütün rasionalistlər haqqında demək olmaz. Radikal rasionalizmin nümayəndəsi Dekartın fikrincə, duyğu yanılmanın səbəbidir. Spinozaya görə, duyğu «qarışıq, dumanlı» təcrübədir, Leybnits isə əbədi həqiqətlərlə yanaşı, faktın həqiqiliyini qəbul edirdi. Həmin faktın həqiqiliyi isə duyğu və qavrayışlara əsaslanır. Son nəticədə onlar hesab edirdilər ki, həqiqi bilik, cisim və hadisələrin mahiyyətini ifadə edən bilik, ancaq təfəkkürün, başqa sözlə, tamamilə təcrübənin məlumatlarından azad olan təfəkkürün vasitəsilə əldə edilən bilikdir.

Bu fikirdən təfəkkürlə gerçəklik arasındakı əlaqənin hansı yollarla həyata keçirilməsi məsələsi tamamilə qaranlıq qalır. Çünki gerçəkliyin dərkində real, həqiqi biliklərə nail olmaq üçün əgər biz duyğu və qavrayışların verdiyi məlumatları kənara qoysaq, onda boş söz olan təmiz təfəkkür qalır. Dil materialdan kənarada isə təfəkkür yoxdur. Deməli, təmiz təfəkkür mövcud olmayan təfəkkürdür.

Fəlsəfədən bildiyimiz kimi, Kant idrakda empirizm və rasionalizmin birtərəfliliyini aradan qaldırmağa cəhd etmişdir. İdrak prosesində duyğu, qavrayış və təfəkkür iştirak edir. Lakin Kant metafizik olduğundan, idrak prosesində bu iki

məqamın həqiqi qarşılıqlı əlaqəsini anlamırdı. İdrakda hissilik və təfəkkür tarixən bir-birilə əlaqəlidir. Kant isə bu iki qabiliyyəti, momenti bir-birindən ayıraraq, birincini empirik, ikincini isə aprior mərhələ adlandırır. Buradan çıxış edərək, birincini süstlük, ikincini isə fəallıq kimi səciyyələndirirdi. Bununla da hissi idrakla təfəkkür arasında uçurum yaradırdı, bunların üzvi əlaqəsini görmürdü, empirizm və rəsionalizmin birtərəfliliyinin kantsayağı aradan qaldırılmasının heç bir əsası yox idi. Bu məsələdə Kant prinsipcə öz sələflərinin nöqtəyi-nəzərində dururdu. Bu məsələdə empirizmin, rəsionalizmin və Kantın nəzəriyyəsinin əsas səhvi ondadır ki, canlı müşahidəni təfəkkürdən təcrid edirdilər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Kantın ardıcılıları – yeni kantçılar Kantın idrak nəzəriyyəsinə materialist üsürlərdən təmizləməklə, şey özündələri təkzib etməklə, belə bir nəticəyə gəlirlər ki, ağıl özündən bütün gerçəkliyi yaradır, buna görə də duyğuların verdiyi materiala tələbat qalmır.

Hissi qavrayışlar cisim və hadisələri mövcud olduğu kimi əks etdirir, lakin ümumi, qanun, hadisələr arasındakı daxili əlaqələr hissi idraka bilavasitə verilmir. Hissi idraka da hadisələrdəki ümumi xassələr, mahiyyət, qanun, müxtəlif əlaqələr birbaşa verilmir, burada nöqsan hadisələrin özü deyil, ancaq hissi idrakın müəyyən məhdudluğundadır. Təfəkkür özü əlaqələri, mahiyyəti, qanunları yaratmır, əksinə, hissi idrakın verdiyi material əsasında predmet və hadisələrdəki ümumi xassələri, onların mahiyyətini və qanunauyğunluqlarını tapıb aşkara çıxarır, fərdidən ümumiyyə, hadisədən mahiyyətə keçir. Hadisə və proseslərin mahiyyətinin tam dərki məntiqi idrakla tamamlanır. İnsan heç vaxt təfəkkürsüz keçinə bilməz. Təfəkkür gerçəkliyin beynimizdə inikasnın ən ali, məntiqi formasıdır. Məntiqi idrakın formaları da təfəkkürdən başlayır. Buna görə də məntiqin obyektivi olan təfəkkürün ümumi xarakteristikasını vermək və onun idrak prosesində rolunu izləmək nəcib və zəruri bir işdir.

Təfəkkür insanın ən yüksək mənəvi sərvətidir, onun əvəzolunmaz var-dövlətidir. Təfəkkürün meydana gəlməsinin bioloji ilkin zəminini hiss orqanlarının fəaliyyəti əsasında canlıların psixi qabiliyyətlərinin güclü inkişafı təşkil edir. Təfəkkür qabiliyyətinin yaranmasının obyektiv əsası insanın təbiətə uyğunlaşması,

ona təsiri və yüksək fəaliyyət növü olan əməyə təsiri ilə bağlıdır. İnsanın özünü də əmək yaratmışdır. İnsanın məqsəyənlü əmək fəaliyyəti o halda uğurlu olur ki, bu fəaliyyət ancaq hissi idrakın materiallarına deyil, cisim və hadisələrin mahiyyətinə, daxili, zəruri, qanunauyğun əlaqə və münasibətlərinə istinad edən biliklərə əsaslanır.

Təfəkkür – insanların praktik fəaliyyəti prosesində həyata keçirilən gerçəklikdəki predmet və hadisələrin ümumiləşmiş, vasitəli, mücərrəd və məqsədəuyğun inikasidir.

«Fikirlər aləmi, səltənəti» insan beynində öz-özünə yaranmır, özlüyündə mövcud deyildir, onun fasiləsiz ilkin şərti «cisimlər aləminin», real gerçəkliyin özüdür, fikirlərin həqiqiliyi də gerçəkliklə müəyyən olunur.

İkincisi, təfəkkürün gerçəklikdən asılılığının spesifik xarakteri mövcuddur. Təfəkkür gerçəklikdəki cisim və hadisələrin, maddi əşyaların ideal, fikirlər formasında beynimizdə yenidən inikasidir, hasil olmasidir. Əgər gerçəkliyin özü sistemli səciyyə daşıyarsa, müxtəlif sonsuz sistemlər çoxluğundan ibarətdirsə, təfəkkürün özü xüsusi universal inikas sistemidir ki, onun da müəyyən tərzdə özü arasında əlaqəli olan və bir-birinə qarşılıqlı təsir edən elementləri vardır.

Üçüncüsü, mövcud biliklər əsasında baş verən bilavasitə inikas üsulu mövcuddur. Burada ayrıca götürülmüş cisim və hadisəni deyil, bir çox əşyalar çoxluğunu əhatə edən ümumiləşmiş xarakter daşıyan inikasdən söhbət gedir.

Dördüncüsü, burada bilavasitə gerçəkliyin özü yox, onun insanların əmək fəaliyyəti prosesində inkişafı və yenidən dəyişməsi ifadə olunur.

İnsan, onu əhatə edən gerçəkliyi dərk edərkən, predmet və hadisələrin səbəblərini müəyyənləşdirməyə, mahiyyətini açmağa, təbiət və cəmiyyət qanunlarından praktik fəaliyyətində istifadə etməyə cəhd edir. Gerçəkliyin konkret məntiqi formalarla inikasına isə təfəkkürsüz nail olmaq mümkün deyil.

1. Təfəkkür gerçəkliyi ümumiləşmiş obrazlarla əks etdirir. Hissi idrakdan fərqli olaraq təfəkkür fərdidən, konkretdən ayrıcadan uzaqlaşaraq, cisim və hadisələrdəki ümumi, təkrarolunmaz, zəruri və mühüm xassələri ayırır.

2. Təfəkkür – gerçəkliyin şüurumuzda vasitəli inikası prosesidir. Biz hiss orqanlarının köməyi ilə bilavasitə gerçəklikdəki cisim və hadisələri dərk edirik. Konkret halda təcrübəyə müraciət etmədən hazır biliklərdən alınan yekun, nəticə, onun alınması prosesinin özü isə nəticə çıxarma adlanır. Bu cür biliklərin elminəzəri idrakda, insanın idraki fəaliyyətində mühüm əhəmiyyəti vardır.

3. Təfəkkürün xüsusiyyətlərindən biri də onun dillə, nitqlə üzvi vəhdətindədir. Dil materialından kənarında təmiz təfəkkür yoxdur. Təfəkkür ancaq dil materialı əsasında yaranır və mövcud olur. İnsanlar dilin köməyi ilə fikir fəaliyyətinin nəticələrini təfəkkürdə ifadə edir, möhkəmləndirir, fikirlərini mübadilə etməklə, qarşılıqlı anlaşmaya nail olurlar.

Gerçəkliyin bilavasitə inikası olan təfəkkür xüsusilə yüksək aktivliklə fərqlənir. Lakin aktivlik bütövlükdə bütün idrak prosesinə də aiddir. Təfəkkür prosesində insan ümumiləşdirməni, abstraksiyanı və digər fikir üsullarını tətbiq etməklə, gerçəkliyin predmet və hadisələri haqqındakı bilikləri kökündən dəyişdirməklə, onları ancaq təbii dilin vasitələri ilə yox, müasir elmlərdə mühüm rol oynayan formalaşmış dilin simvolları ilə də ifadə edir. Təfəkkür insana onu əhatə edən gerçəklikdə öz yerini müəyyənləşdirməyə, hadisələrin dərkində düzgün istiqamət götürməyə və mürəkkəb proseslər labirintindən çıxış yolu tapmağa kömək edir. İnsanların maddi istehsaldakı əmək fəaliyyəti nəticəsində meydana gələn təfəkkür əməyin və istehsal prosesinin özünə güclü təsir edir. Bu qarşılıqlı təsir prosesində təfəkkür yenidən idealdan maddiyə çevrilir, mürəkkəb və müxtəlif əmək alətlərində, onları yaratdığı saysız-hesabsız maddi və mənəvi dəyərlər xəzinəsində təcəssüm olunur. İnsan şüur və təfəkkürün köməyi ilə «ikinci təbiət»i yaradır. Təfəkkür əşya və hadisələrdəki konkret xassələrdən uzaqlaşmaqla, eyni məntiqi sinfə daxil olan predmetlərdə ümumi, vacib əlamətləri ayırır, mühüm əlaqələri aşkara çıxarır. Yer üzünün əşrəfi sayılan insan köklü surətdə təbiətin mənzərəsini dəyişir, onun səthini öyrənməklə, kosmik ənginlikləri fəth edir, sualtı və yeraltı sərvətləri aşkara çıxarır və mənimsəyir ki, burada da həlledici rol təfəkkürə məxsusdur.

Təfəkkür hissini idrakdan təcrid etmək yanlış baxışdır. Real idrak prosesində bu pillələr ayrılmaz vəhdətdədir, hadisələrin dərkinin tərəf və momentləridir. Lakin, hissi idrakın formalarında da elə ümumiləşdirmə ünsürlərinə rast gəlinir ki, bunlar da məntiqi idraka keçidin müqəddəm, ilkin şərtlərini təşkil edir. İnsanın nail olduğu bütün biliklərin mənbəyi son nəticədə duyğu, qavrayış və təsəvvür olsa da, o, təfəkkürün rolunu əvəz edə bilməz, çünki elementar hissəciklərin hərəkətini, təbiət və cəmiyyət qanunlarının mahiyyətini ancaq məntiqi təfəkkürlə anlamaq olur.

NƏTİCƏ

Beləliklə, məntiq – iqrar etdiyimiz kimi, ancaq təsviri deyil, normativ xarakter daşıyan elmlərdəndir. Bu mənada fikri qaydaların təsviri və izahı ilə məşğul olan məntiq idrak prosesində təqdim olunan müəyyən tələb və normaların yaradılması və təkmilləşdirilməsinə də səbəb olur.

Məntiq təfəkkürün mahiyyətini aşkara çıxarmaq, onun forma və qanunlarının idrak prosesində rolunu izləmək, obyektiv gerçəkliyin beynimizdə inikası ilə bağlıdır. İnikas prosesi haqqında adi təsəvvürə yiyələnmədən təfəkkürün xüsusiyyətlərini, onun forma və qanunlarının məğzini anlamaq çətindir. Bu sualların həllinə cavab vermək üçün ilk növbədə idrak prosesinin xarakteristikası ilə tanış olmaq lazımdır.